

הפוליטיקה של חוק השבות*

זאב רוזנהק

המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

במאמרה החשוב, יפעת וייס פורסת ומנתחת חלק מן הסוגיות המרכזיות, ההיסטוריות והעכשוויות כאחד, העולות ממשמעותו של חוק השבות בהגדרת האופי האתני של המדינה הישראלית. המאמר פותח צוהר נוסף לבחינת הנחות היסוד של הלאומיות הישראלית-יהודית ובכך תורם לדיון הביקורתי באותם עקרונות המגדירים את הקהילה הפוליטית ואת אופן הפעולה של המדינה בישראל. בתגובתי למאמר אני מבקש להעיר כמה הערות על טיעוניה של וייס, בכוונה להאיר היבטים מסוימים של הפוליטיקה של חוק השבות שלא זכו לדעתי למידה מספקת של תשומת לב מצדה. חוק השבות משמש לוייס חלון, שדרכו היא בוחנת את היסודות התרבותיים-היסטוריים של הלאומיות היהודית-ישראלית. בהערותי אתמקד בהיבט אחר, הקשור אמנם לראשון, של משמעות חוק השבות: הזיקות ההדוקות שבין העיקרון של העדפה אתנית במדיניות הגירה, שהחוק משמש לו ביטוי מרכזי, לבין תהליך בניית המדינה הישראלית. כמו כן, אנסה להציע נקודת מבט אנליטית על הפוליטיקה של חוק השבות, שהיא שונה במידה מסוימת מזו שמנחה את וייס במאמרה.

וייס מציינת, בצדק, כי חוק השבות מהווה ביטוי יסודי של ההגדרה העצמית של המדינה הישראלית כ"מדינה יהודית". אכן, לא מקרה הוא שהן מצדדי החוק והן מתנגדי מתייחסים אליו כאבן הפינה של האופי האתני של המדינה. מאבקים פוליטיים סביב החוק נתפסים על ידי כל המשתתפים כנוגעים לעצם ההגדרה של עקרונות הפעולה והלגיטימציה של המדינה. היבט זה של הפוליטיקה של חוק השבות בא לידי ביטוי בעימות בין התפיסות הציוניות הרואות את חוק השבות כמעוז סמלי (אולי בין האחרונים?) של יהדותה של המדינה לבין התפיסות האנטי-ציוניות והפוסט-ציוניות התובעות את ביטולו כצעד חיוני לקראת כינונה של ישראל כמדינת כל אזרחיה.

מאבק שני סביב החוק, שהוא בעל חשיבות אנליטית וחשיבות פוליטית שאינן פחותות מן הראשון, נוגע לא להגדרה של המדינה אלא להגדרה של גבולות הלאום היהודי. כאן המאבק הוא בין הכוחות הפוליטיים הציוניים המרכזיים, המצדדים בהגדרה רחבה יחסית של זכות "העלייה", לבין הזרמים, בעיקר אך לא רק, האולטרה-אורתודוקסיים, התובעים הגדרה מצמצמת של שייכות לקולקטיב על פי עקרונות הלכתיים. אין במאבק הזה ערעור על העיקרון של העדפה אתנית במדיניות הגירה, אלה עימות על הגדרת הגבולות של האתנוס המועדף.

* דיון בעקבות מאמרה של יפעת וייס, שלעיל.

עימותים אלה מלמדים כי זהויות לאומיות והזיקה המורכבת בינן לבין פרקטיקות קונקרטריות שהמדינה נוקטת (במקרה זה: מדיניות הגירה) אינן קבועות ובלתי פרובלמטיות, אלא תוצר, שלעולם אינו סופי, של מאבקים פוליטיים. בהקשר זה חשוב לציין כי מדיניות הגירה והמאבקים הפוליטיים המתהווים סביבה לא רק מבטאים זהויות לאומיות אלא גם מכוננים ומשנים אותן. לעומת ראייה זו של הלאומיות כנוזלה וכמוקד של מאבקים פוליטיים, נוטה וייס לאמץ הבנה תרבותית יותר של הלאומיות, שגובלת לעתים בתפיסה מהותנית. כמו בזרם מסוים בחקר הלאומיות, היא נוטה לעשות ראיפקציה של הזהות הלאומית ולראות בה עיקרון תרבותי, קבוע יחסית. זאת ועוד, וכאן המחלוקת המרכזית שלי עם ניתוחה של וייס, היא מותחת קו סיבתי ישיר בין תפיסות תרבותיות של זהות לאומית-אתנית לבין משטר ההגירה הישראלי, שחוק השבות הוא ביטוי שלו. לדידה, "חוק השבות הוא תוצר מובהק של נטייה אתנו-תרבותית". וייס מקשרת באופן ישיר ומובן מאליו את העקרונות העומדים ביסוד חוק השבות לתרבות הפוליטית ולעולם המושגים המזרח-אירופיים של האליטה הפוליטית הישראלית. כמו רבים מן ההסברים הנשענים בלעדית על "תרבות פוליטית", גם הסבר זה סובל מעמימות ומכלליות יתר. נראה לי כי בתהליכי עיצוב ויישום של מדיניות הגירה — ויש לזכור, חוק השבות הוא קודם כל ביטוי חוקי של סוג מסוים של מדיניות הגירה — גורמים כמו אינטרסים פוליטיים ומוסדיים של שחקנים חברתיים שונים, כולל בוודאי המדינה, ממלאים תפקיד מרכזי יותר מאשר "עולם המושגים" ו"החוויה הפוליטית המעצבת" של האליטה הפוליטית. בתנאים הספציפיים של בניית המדינה הישראלית, הזיקה בין מדיניות הגירה אתנית לבין אינטרסים פוליטיים ומוסדיים קונקרטיים מקבלת משנה תוקף.

אין ספק כי העיקרון של העדפה אתנית במדיניות הגירה, בישראל כמו במדינות אחרות, קשור לתפיסות אתנו-תרבותיות של הזהות הלאומית. מדיניות הגירה כזו אכן מנוסחת בשיח הציבורי כנובעת ישירות מן הזהות האתנו-לאומית של המדינה וכך היא זוכה ללגיטימציה. ואולם, החוקרת או החוקר לא אמורים לקבל ניסוחים אלה אפריורי, כהסבר אנליטי לפרקטיקות הממוסדות שעומדות לבחינה. נראה לי כי וייס לא מבחינה באופן מספיק חד בין המסגור (framing) של חוק השבות על ידי שחקנים פוליטיים מרכזיים לבין הגורמים היכולים להסביר את אופייה של מדיניות ההגירה שהחוק מבטא. במילים אחרות, היא מניחה שהניסוח האידיאולוגי של משטר ההגירה בישראל הוא גם הגורם הבלעדי המסביר אותו. טענתי היא, כי המשמעות הרחבה של עקרון ההעדפה האתנית בהגירה עולה במלואה רק כאשר מנתחים אותו במסגרת ההקשרים הפוליטיים הקונקרטיים שבהם צומח ומתמסד משטר ההגירה. במקרה הישראלי, מהותו של הקשר זה הוא התהליך של בניית המדינה הצינונית וזיקתו לקונפליקט הלאומי עם האוכלוסייה הפלסטינית המקומית.

העיקרון של "שיבת היהודים למולדתם ההיסטורית" הוא מרכזי לא רק כביטוי סמלי של האופי האתני של הזהות הלאומית היהודית-ישראלית ושל המדינה, אלא גם, ובעיקר, כגורם מכונן של הפרויקט הצינוני של בניית מדינה. וייס אכן מציינת את חשיבות חוק השבות כגורם המעצב את ההרכב הדמוגרפי של החברה הישראלית, אך דומני שכניתוחה מימד זה

לא מקבל את תשומת הלב האנליטית הראויה. עקב מהותו כפרויקט קולוניאלי, התהליך של בניית חברה ומדינה ציוניות נשען מתחילתו באופן מוחלט על הגירת מתיישבים יהודים. לכן, הגירת המתיישבים ומשמעותה הדמוגרפית-פוליטית היוו מוקד מרכזי בקונפליקט הציוני-פלסטיני עוד בתקופת טרום המדינה. כידוע, מרכזיות ההגירה כגורם מכונן של החברה והמדינה הישראליות וזיקתה לקונפליקט הישראלי-ערבי לא נחלשו לאחר 1948. על אף התמורות הדמוגרפיות מרחיקות הלכת שבאו בעקבות כינון המדינה, ההגירה היהודית המשיכה לשחק תפקיד מרכזי כאמצעי בידי המדינה הישראלית להתחזקותה, הן אל מול המיעוט הפלסטיני בתוך הטריטוריה שלה והן אל מול מדינות ערב. בהקשר זה, "האיזון הדמוגרפי" – קרי, האינטרס של המדינה לשמור על העדיפות הדמוגרפית היהודית ביחס לאוכלוסייה הפלסטינית בתוך הטריטוריה שלה ובתוך השטחים הכבושים לאחר 1967 – שיחק ומשחק תפקיד ראשון במעלה בעיצוב, ביישום ובלגיטימציה של מדיניות ההגירה הישראלית. הפרדוקס הוא שמשנות התשעים המדינה הישראלית מבקשת לשמור על הרוב היהודי באמצעות הגירה גם של "לא-יהודים". פרדוקס זה הביא את לוסטיק¹ לטעון כי האינטרס של המדינה הישראלית, שמכתיב את מדיניות ההגירה שלה, הוא למעשה לשמור על הרוב "הלא-ערבי". יש להדגיש, עם זאת, שהציפייה של אלה המחייבים את הגירתם של "העולים הלא-יהודים" היא שבסופו של דבר הם ישולבו ברוב היהודי. ציפייה זאת מצביעה על חשיבותה של הזהות האתנו-לאומית כקריטריון להכלה מלאה בתוך הקהילה הפוליטית הישראלית, אך גם מראה כי גבולותיו של אותו קולקטיב אתנו-לאומי הם הרבה יותר גמישים ונזילים מאשר נוטים לחשוב, במיוחד כאשר הציווי הדמוגרפי של פרויקט בניית המדינה ושמירת השליטה על המיעוט הפלסטיני דורש זאת.

המרכזיות של עקרון ההגירה האתנית בתהליך של בניית המדינה וניהול הקונפליקט תורמת, בעיני יותר מאשר "התרבות הפוליטית המזרח אירופית", לבחינת השאלה – למה חוק השבות במתכונתו הנוכחית התגלה עד כה כחסין מפני ההתקפות הנעשות בשם העקרונות של "מדינת כל אזרחיה" או "עלייה יהודית על פי ההלכה"? זאת לעומת מה שהתרחש בגרמניה, שבה העיקרון של הגירה חופשית של "גרמנים אתנים" נחלש ואף בוטל בשנות התשעים. וייס מציינת את ההבדל הזה בין המקרים הגרמני והישראלי, אך מתייחסת אליו כגורם המשמיט את הבסיס להשוואה בין שניהם. לדידי, הבדל זה הוא מנוף אנליטי לניתוח השוואתי. הרי ניתוח השוואתי עוסק לא בזהות בין מקרים, אלא בניסיון להסביר קונפיגורציות משתנות של דמיון ושוני. דווקא ההשוואה בין ההמשכיות של עקרון ההגירה האתנית בישראל להיחלשותו בגרמניה יכולה לתרום להבנת הגורמים המשפיעים על הדינמיקה של סוג זה של מדיניות הגירה.

השינוי בגרמניה הוא תוצאה של הפעולה בר־בזמן של שני סוגי ערעור על העיקרון של

¹ Lustick, Ian, S. 1999. "Israel as a Non-Arab State: The Political Implication of Mass Immigration of Non-Jews," *Middle East Journal* 53 (3) (Summer): 417–433

הגירה אתנית. מצד אחד, ערעור מכיוון ליברלי שתבע לבטל את האפליה לטובה שממנה נהנו "הגרמנים האתנים", ומצד שני הערעור מן הכיוון האתנו-לאומי, שתבע להפסיק את הגירתם של "גרמנים לא-אתניים". גורם מרכזי, שהרחיב את המרחב הפוליטי של אלה שמכיוונים אידיאולוגיים מנוגדים אתגרו את מדיניות ההגירה האתנית בגרמניה, הוא התמורה היסודית שחלה בהקשר הפוליטי שבו אותה מדיניות צמחה לאחר מלחמת העולם השנייה; קרי, סיום המלחמה הקרה ו"איחוד" שתי הגרמניות. כפי שציינתי, ערעורים כאלה על חוק השבות קיימים גם בישראל, אך המשך הקונפליקט הלאומי והמשמעות הדמוגרפית-פוליטית של ההגירה היהודית בהקשר זה מצמצמים עד מאוד את המרחב הפוליטי של שני האתגורים האלה.

וייס לא שוללת את האפשרות לנתח את חוק השבות הישראלי מפרספקטיבה השוואתית. בכך היא הולכת מעבר לתפיסה הפשטנית המדגישה את הייחודיות-לכאורה של המקרה הישראלי בכלל ושל מדיניות ההגירה האתנית שלה בפרט. היא מציעה לנתח את המקרה הישראלי באמצעות המושג האנליטי של "לאומיות מלאמת", שפותח על ידי ברובקר² וכך היא מבקשת לבסס את השוואתה בין ישראל לבין מקרים מזרח-אירופיים. עם זאת, היא מדגישה רק את ההיבט התרבותי של הלאומיות המלאמת, בעוד שברובקר מתייחס גם להיבטים הפוליטיים הקונקרטיים של תהליכי בניית מדינה במקרים אלה. זאת ועוד, כשוייס מגדירה את הלאומיות המלאמת היא משתמשת במונחים בעלי קונוטציה פסיכולוגית: "דיסוננס" ו"צורך עמוק בפיוצי היסטורי". מעבר לבעייתיות שאני רואה בשימוש במושגים פסיכולוגיים כדי להסביר פעולה פוליטית ומוסדית קולקטיבית, איני בטוח כי מושגים עמומים כאלה יכולים לתרום להבנת מדיניות ההגירה במקרה הישראלי, או בכל מקרה אחר. ברובקר מציין כי מה שמאפיין מדינות מלאמות היא התפיסה הנבנית הפוליטית, שלפיה תהליך בניית מדינת הלאום לא הושלם במלואו. מכך נובעות הפרקטיקות של המדינה, המיועדות לקדם את השליטה הדמוגרפית, הפוליטית והכלכלית של הלאום שאותו המדינה מייצגת. כלומר, המשמעות הדמוגרפית-פוליטית של ההגירה וזיקתה האינסטרומנטלית לתהליך בניית המדינה מתגלים כגורמים מרכזיים בצמיחה, במיסוד ובדינמיקה של משטרי הגירה אתנית.

ההערות שהעליתי בתגובה זו קשורות לא רק להבדלים בנקודות המבט על המקרה הישראלי, אלא גם למחלוקות תיאורטיות כלליות שצמחו בשנים האחרונות בספרות על לאומיות, מדינה והגירה. מחלוקות אלה נוגעות, בין היתר, ליחס המורכב שבין תפיסות של לאומיות אתנו-תרבותית לבין דפוסי הפעולה של המדינה וליחס שבין שני אלה לעקרונות מוסדיים ואידיאולוגיים המאפיינים משטרי הגירה שונים. בהתייחסותה לסוגיות אלה, תורמת וייס תרומה חשובה לפתיחתו של דיון בחוק השבות הישראלי, שמתייחס אליו לא כמקרה ייחודי, אלא כמקרה שיש לנתחו בתוך ההקשר של הספרות הכללית על מדינת הלאום וההגירה, דיון שאף יכול לתרום לספרות זו.

Brubaker, Rogers, 1996. *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press